

Л. В. Ярмол

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. юрид. наук, доц.,
доцент кафедри теорії та філософії права

І. Б. Тучапець

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
студентка

ПРАВО НА ОСВІТУ ТА СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

© Ярмол Л. В., Тучапець І. Б., 2016

Проаналізовано загальнотеоретичні положення щодо розуміння права на релігійну та (або) світську освіту як складника свободи віросповідання. Розглянуто особливості захисту права на освіту та свободи віросповідання Європейським судом з прав людини та його значення для правозастосовчої практики України.

Ключові слова: свобода віросповідання, право на освіту, право на релігійну освіту, Європейський суд з прав людини, права, захист, освіта.

Л. В. Ярмол, І. Б. Тучапець

ПРАВО НА ОБРАЗОВАНИЕ И СВОБОДА ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ: ПРАКТИКА ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

Проанализированы общетеоретические положения о понимании права на религиозное и (либо) светское образование как составляющие свободы вероисповедания. Рассмотрены особенности защиты права на образование и свободы вероисповедания Европейским судом по правам человека и его значение для правоприменительной практики Украины.

Ключевые слова: свобода вероисповедания, право на образование, право на религиозное образование, Европейский суд по правам человека, права, защита, образование.

L. V. Yarmol, I. B. Tuchapets

THE RIGHT TO EDUCATION AND FREEDOM OF RELIGION: CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

In the paper is analyzed general theoretical provisions on the right to education and (or) secular education as a component of freedom of religion. Examined the features of the protection of the right to education and freedom of religion by the European Court of Human Rights and its importance to the practice of law in Ukraine.

Key words: freedom of religion, right to education, right to religious education, European Court of Human Rights, right, defense, education.

Постановка проблеми. У системі особистісних прав людини важливе місце посідає свобода віросповідання. Свобода віросповідання як фундаментальне загальновизнане право людини знайшла своє відображення у міжнародних актах з прав людини, до яких належать: Загальна

декларація прав людини (ООН, 1948; ст. 18), Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (ООН, 1966; ст. 18), Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на підставі релігії чи переконань (ООН, 1981), Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950; ст. 9), Хартія Європейського Союзу про основні права (2000; ст. 10). Серед структурних елементів свободи віросповідання виокремлюється такий її складник, як право на релігійну та світську освіту.

Реальність свободи віросповідання людини, окремих її можливостей залежить від наявності дієвого механізму їхнього юридичного забезпечення.

У системі захисту прав людини на міжнародному рівні найвагомішу роль сьогодні відіграє Європейський суд з прав людини (далі за текстом – Європейський суд). Судові органи України при розгляді справ щодо захисту прав людини, зокрема свободи віросповідання, застосовують цю Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сучасному етапі розвитку вітчизняної та зарубіжної правової науки окремі загальнотеоретичні положення щодо розуміння свободи віросповідання, права на освіту (релігійну, світську), їхній захист Європейським судом досліджені у працях М. Бабія, Д. Вовка, М. Гаражи, В. Єленського, Л. Коваленко, І. Ковровського, Ф. Козирева, А. Колодного, Б. Лобовика, М. Мариновича, Н. Мельниченка та інших учених.

Мета дослідження – проаналізувати загальнотеоретичні аспекти права на освіту (релігійну, світську) як складника свободи віросповідання та його захист Європейським судом.

Виклад основного матеріалу. Право здобувати релігійну та світську освіту проголошене у багатьох міжнародних документах як нормативного, так і факультативного характеру.

У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р.) зазначається, що “...кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних обрядів та *вчень*” (ч. 1. ст. 18). Передбачено також, що “...держави, які беруть участь у цьому пакті, зобов’язуються поважати свободу батьків чи, у певних випадках, законних опікунів забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань” (ч. 4 ст. 18).

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966 р.) закріплено, що “...держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов’язуються поважати свободу батьків чи, у певних випадках, законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державними властями школи, а й інші заклади, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлений чи затверджений державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань” (ч. 3 ст.13). Крім того, в ч. 1 ст. 13 цього Міжнародного пакту закріплюється право кожної людини на освіту. Правильно передбачено в ньому, що “...освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма національними та расовими, етнічними та релігійними групами і роботі ООН у підтриманні миру”. Адже освіта, чи релігійна, чи світська, повинна виступати основою формування свободи віросповідання людини.

У Декларації про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань (ООН, 1981 р.) наголошується, що “...право на свободу думки, совісті, релігії або переконань включає цілу низку свобод, зокрема і право вести викладання з питань релігії або переконань у місцях, що підходять для цієї мети (п. “д” ст. 6). У зазначеній Декларації також закріплене положення, за яким “...кожна дитина має право на освіту у сфері релігії або переконань відповідно до бажань її батьків чи, у певних випадках законних опікунів, і не примушується до навчання у сфері релігії чи переконань всупереч бажанням її батьків чи законних опікунів; при цьому керівним принципом є інтереси дитини” (ч. 2 ст. 5).

У Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.) (далі за текстом – Конвенція) проголошено, що “кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноосібно, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно” (ч. 1 ст. 9).

У Протоколі № 1 до Конвенції (Рада Європи, 1952 р.) проголошено, що “...нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань” (ч. 1 ст. 2). Варто зауважити, що у рішенні Європейського суду з прав людини “К’ельдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії” від 7 грудня 1976 р. звернено увагу на те, що “положення ч. 1 ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції мають тлумачитися не тільки у світлі одне одного, але також, зокрема, у поєднанні зі ст. 8 “Право на повагу до приватного і сімейного життя”, ст. 9 “Свобода думки, совісті і релігії” і 10 ст. “Свобода вираження поглядів” Конвенції” [5].

У Підсумковому документі Віденської зустрічі держав-учасниць НБСЄ (1989 р.) передбачено, що “...з метою забезпечення свободи особи сповідувати релігію чи віру держави-учасниці будуть також, серед іншого, поважати право кожного давати і отримувати релігійну освіту мовою на свій вибір, індивідуально чи разом з іншими (п. 16.6); поважати свободу батьків забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань” (п. 16.7).

Парламентська Асамблея Ради Європи Рекомендацією № 1202 “Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві” (1993) закликала європейську спільноту до вжиття цілої низки заходів, серед яких і забезпечення вивчення релігійних та етичних систем як шкільних дисциплін; сприяння в окремому і ретельному описі релігій у шкільних підручниках (зокрема, з історії) та усного викладання з метою досягнення кращого і повнішого розуміння різноманітних релігій (п. “iii” ст. 16).

У Рекомендації № 1396 “З релігії та демократії” (1996) Парламентська Асамблея Ради Європи запропонувала урядам країн-членів сприяти розвитку знань про релігію, особливо:

- а) в рамках етичної та громадянсько-демократичної освіти підтримувати навчання про те, що релігії є зібранням цінностей, розрізнення яких повинно бути розвиненим серед молоді;
- б) сприяти викладанню у школах порівняльної історії різних релігій, звертаючи увагу на їхнє походження, схожість деяких цінностей та різноманітність звичаїв, традицій, свят тощо;
- в) заохочувати вивчення історії і філософії релігій та дослідження цих предметів в університетах паралельно з теологічними дослідженнями;
- г) співпрацювати з релігійними навчальними установами для введення або підсилення в їхніх курсах аспектів, пов’язаних із правами людини, історією, філософією та наукою (п. “ii” ст. 13).

З вищенаведених положень міжнародних документів випливає, що право здобувати релігійну та (або) світську освіту є важливим елементом свободи віросповідання. Можемо стверджувати, що в широкому розумінні право на освіту є складовою свободи віросповідання.

Свобода віросповідання як загальносоціальне (природне) право людини – це можливість людини вчиняти такі діяння, за допомогою яких приймаються, змінюються та сповідуються релігійні або інші переконання.

У науковій літературі запропоновані різноманітні підходи щодо розуміння релігійної та світської освіти. Так, Л. Коваленко трактує світськість освіти з двох позицій. За її твердженням, світськість держави у сфері освіти можна розглядати у позитивному аспекті, а саме, як розмежування, тобто автономності державної та релігійної сфер. Негативне розуміння світськості освіти полягає у запереченні права людини на альтернативний характер виховання і навчання, панування та формування єдиного світського світогляду, що становить реальну небезпеку монополії держави на освіту та домінування державних інтересів над правами особи, приватизації релігійних цінностей, витіснення їх із суспільного діалогу [6]. Погоджуємося з вищенаведеними поглядами Л. Коваленко. Освіта повинна ґрунтуватися на принципах гуманізму, демократизму,

пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей, органічного зв'язку зі світовою та національною історією, культурою, традиціями.

Ковровський І. Г. зазначає, що світська освіта реалізується в системі загальної середньої освіти на основі державних освітніх стандартів і не пов'язана з навчанням чи насадженням будь-якої релігійної чи нерелігійної (атеїстичної) ідеології; вільна від втручання релігійних організацій; не спрямована на професійну підготовку служителів культу, а також на катехізацію та інші форми залучення учнів до діяльності у релігійних організаціях [7].

За визначенням Н. О. Мельниченка, релігійна освіта – це вивчення людиною основ віровчення відповідно до її віросповідання разом або у курсі загальноосвітньої програми, визначеної державою [10, с. 93].

Доволі обґрунтовано визначення понять релігійної освіти та світської освіти подає Ф. Козирев. На думку вченого, конфесійна (релігійна освіта) відрізняється від неконфесійної (світської) включенням віросповідного елемента в освітній процес. Ф. Козирев виділяє професійну релігійну освіту та загальну (шкільну) релігійну освіту. Професійна релігійна освіта спрямована на підготовку професійних служителів культу, місіонерів, богословів та інших спеціалістів, котрі здійснюють служіння в інфраструктурі релігійних організацій. Шкільна релігійна освіта може бути конфесійною та неконфесійною (світською). Конфесійна освіта – катехізична форма викладання релігії у школі, яка залишається традиційною та найпоширенішою в Європі, країнах Латинської Америки та ісламському світі. Неконфесійна освіта (світська) ґрунтується на порівняльно-науковому вивченні релігії, які в обов'язковому порядку включають вимоги критичності та конфесійної нейтральності учасників педагогічного процесу [8, с. 42].

Погоджуючись з вищенаведеними твердженнями Ф. Козирева, хочемо однак зауважити, що в системі релігійної освіти важливе місце посідає і такий її вид, як самоосвіта.

Вважаємо, що право людини на релігійну освіту як важливий складник свободи релігійного віросповідання, – це можливість людини отримувати певний обсяг інформації релігійного змісту з метою формування та (чи) підвищення рівня релігійної інформованості, усвідомленого сприйняття змісту певного релігійного віровчення та формування практичних умінь і навичок щодо його сповідання.

Однією з важливих гарантій захисту свободи віросповідання та права здобувати релігійну та (або) світську освіту як її складника, як уже зазначалося, є діяльність Європейського суду. У Законі України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” від 23 лютого 2006 р. передбачено, що суди України застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права (ст. 17). Відповідно ознайомлення, вивчення, аналіз основних положень рішень Європейського суду має не лише теоретичне, а й практичне значення.

За період свого функціонування Європейський суд розглянув велику кількість справ, присвячених захисту розглядуваних можливостей людини. Серед них найважливіші: “Фольгеро та інші проти Норвегії” від 29 червня 2007 р. [11], “Хасан Ейлем Зенгін проти Турції” від 14 липня 2006 р. [12], “Дожан проти Німеччини” від 13 вересня 2011 р.”[4], “Апель-Ірганг та інші проти Німеччини” від 6 жовтня 2009 р. [1], “Гжелак проти Польщі” від 15 червня 2010 р. [3].

Розглянемо конкретні рішення Європейського суду, які мають важливе значення для розуміння, тлумачення свободи віросповідання та права на релігійну та світську освіту.

Так, у справі “Фольгеро та інші проти Норвегії” від 29 червня 2007 р. батьки-нехристияни спробували домогтися звільнення своїх дітей від занять із шкільного предмета з християнства, релігії і філософії у школі, але отримали відмову. У місцевому суді вони скаржилися на те, що влада не дала їм дозволу на повне звільнення їхніх дітей від цього предмета. Це, на думку заявників, створило перешкоди для отримання їхніми дітьми освіти, відповідно до їх релігійних і філософських переконань.

У своєму рішенні Європейський суд постановив, що відмова надати заявникам-батькам повне звільнення від предмета з християнства, релігії і філософії для їхніх дітей породжує порушення ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції.

Європейський суд обґрунтував своє рішення тим, що держава-відповідач не достатньо потурбувалася, аби інформація і знання, включені до навчальної програми, подавалися об'єктивно, критично і плюралістично, відповідно до цілей ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції, оскільки спостерігається чітка перевага християнства у складі предмета з християнства, релігії і філософії³.

При вирішенні обставин вищезазначеного рішення Європейський суд керувався такими головними положеннями: ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції не перешкоджає державі передавати через навчання і виховання інформацію або знання, що прямо або опосередковано стосуються релігії або філософії. Це навіть не дозволяє батькам заперечувати проти включення такого навчання або виховання до шкільної програми, інакше все узаконене навчання ризикує стати нездійсненим. З іншого боку, держава під час виконання функцій стосовно виховання і навчання повинна піклуватися, щоб інформація або знання, включені до навчальної програми, передавалися об'єктивним, критичним і плюралістичним способом. Державі забороняється мати ідеологічний вплив на дітей, що може розглядатися як неповага до релігійних та філософських переконань батьків. Це межа, яку не можна переходити [5].

Отже, з наведеної справи випливає, що під час вивчення обов'язкових дисциплін, пов'язаних з релігією, інформація повинна подаватися об'єктивно, критично і плюралістично, і не повинна надаватися перевага вивченню одному віровченню.

Важливою є також справа "Хасан Ейлем Зенгін проти Турції" від 14 липня 2006 р., в якій батько Зенгін направив заяви в Директорат народної освіти і в адміністративні суди Туреччини про звільнення його дочки від уроків з релігійної культури і етики. Він вказав, зокрема, що його дочка є послідовницею алевізму, вчення якого в школі не викладається. Він посилався на право батьків обирати вид навчання, яке отримують їхні діти. Заяви батька були остаточно відхилені Вищим адміністративним судом. Європейський же суд встановив порушення Конвенції. Суд зробив висновок, що турецька система освіти є неадекватною щодо релігійної освіти, оскільки вона не відповідає вимогам об'єктивності та плюралізму і не забезпечує прийнятний механізм, який гарантує повагу до переконань батьків. Визнане порушення корениться в проблемі, пов'язаній з впровадженням у Туреччині програми релігійної освіти і з відсутністю прийнятних механізмів, що гарантують повагу до переконань батьків. У зв'язку з цим Європейський суд вважає доцільним привести турецьку систему освіти і національного законодавства відповідно до вимог ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції [4].

Отже, під час розгляду вищезазначених рішень можна стверджувати, що у багатьох державах релігія відіграє важливу роль та є невід'ємною і обов'язковою частиною освітнього процесу. Саме тому важливо, щоб освітня програма була спрямована на ознайомлення учнів із різними релігійними вченнями, в межах т. зв. світської освіти.

У практиці Європейського суду також знаходимо вирішення такого питання: чи запровадження предмета сексуального виховання в школі не порушує релігійних почуттів віруючих. Це питання розглядає справа Європейського суду "Дожан проти Німеччини" від 13 вересня 2011 р., у якій п'ять подружніх пар скаржилися на те, що їм було відмовлено у звільненні їхніх дітей від обов'язкових уроків статевого виховання і деяких інших шкільних занять. Заявники стверджували, що їхнє право на виховання дітей, відповідно до своїх релігійних переконань, безпідставно обмежене.

Європейський суд відхилив заяву як необґрунтовану. Він вирішив, що не було підстав вважати, що оспорювані уроки і заняття перешкоджали тому, щоб батьки виховували своїх дітей відповідно до своїх релігійних переконань. Також не спостерігалися прояви надання переваги тій чи іншій релігії або переконань у межах заходів статевого виховання. Європейський суд підкреслив, що Конвенція не гарантує право не зазнавати спротиву від переконань, що є відмінними від власних. Крім того, заявники мали свободу виховувати своїх дітей після школи і у вихідні дні відповідно до своїх релігійних переконань. Відмовляючи звільненню дітей з уроків, німецька влада не вийшла за межі розсуду відповідно до ст. 2 Протоколу до Конвенції [1].

Резонансною справою Європейського суду була справа "Лаутсі проти Італії" від 18 травня 2011 р. Згідно з нею Італія отримала право залишити розп'яття в школі [9]. Пані Лаутсі звернулася

до Європейського суду із заявою про порушення права на освіту та свободу совісті її дітей, які не є християнами, та звинуватила уряд Італії у порушенні принципу світськості. Незважаючи на те, що розміщення хрестів у класних кімнатах італійських шкіл було багаторічною традицією, вона стверджувала, що така практика порушує ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції та ст. ст. 9 і 14 Конвенції.

9 листопада 2009 року Європейський суд ухвалив рішення на користь пані Лаутсі та визнав порушення права на освіту в поєднанні з порушенням права на свободу совісті. Однак така позиція викликала великий спротив у політичних колах та серед християнської спільноти по усій Європі.

Велика палата Європейського суду, переглядаючи рішення палати Європейського суду, не погодилася з підходом останньої, яка встановила, що демонстрація розп'ять в класах могла мати серйозний вплив на заявників, яким в той час було одинадцять і тринадцять років, та постановила відсутність порушення ст. 9 Конвенції.

Велика палата Європейського суду наголосила, що, по-перше, наявність розп'ять не пов'язане з обов'язковим навчанням основам християнства. По-друге, Італія відкрила двері в шкільне середовище й іншим релігіям. Було зауважено, що серед держав Європи немає консенсусу щодо цього питання, а тому кожний уряд може діяти на власний розсуд, якщо рішення в цій сфері не набувають форм нав'язливого навчання релігії. На думку Європейського суду, той факт, що наявність хрестів чи розп'ять у класах державних шкіл Італії відображає в шкільному середовищі домінуючі в державі релігійні уподобання, сам по собі не достатній для того, щоб свідчити про політику катехизації дітей.

Погоджуємося з позицією Європейського суду, що до уваги потрібно брати традиції, культуру держави, щоб вирішити питання наявності релігійної символіки у публічних місцях.

Аналіз рішень Європейського суду, які розглядають захист свободи віросповідання та право на освіту як її складник, дає змогу стверджувати таке.

Держави несуть відповідальність за забезпечення нейтрального та безстороннього здійснення різних релігій, вірувань та переконань. Їхня роль полягає у підтримці суспільного порядку, релігійної гармонії та терпимості в демократичному суспільстві, особливо між протилежними групами. Це стосується як стосунків між віруючими і невіруючими, так і стосунків між прихильниками різних релігій, вірувань і переконань.

Ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції не забороняє державам передавати шляхом навчання або освіти інформацію або знання, які прямо або побічно мають релігійну чи філософську природу. Держава під час здійснення своїх функцій у сфері освіти та навчання повинна дбати про те, щоб інформація або знання, включені до шкільної програми, передавались об'єктивно, критично та плюралістично, даючи змогу учням розвивати критичне мислення, зокрема щодо релігії, в спокійній атмосфері, вільній від будь-якого прозелітизму. Державі заборонено переслідувати мету такої ідеологічної обробки, яка може розглядатися як неповага до релігійних та філософських переконань батьків. Це та межа, яку держави не повинні переступати.

Уроки статевого виховання не порушують релігійних почуттів людини, за умови, якщо у них безпосередньо не спостерігаються прояви надання переваги тій чи іншій релігії або переконанням.

Серед держав Європи немає консенсусу щодо питання релігійної символіки в освітніх закладах, тому кожний уряд може діяти на власний розсуд, якщо рішення у цій сфері не набувають форм нав'язливого навчання релігії.

Практика Європейського суду має важливе практичне значення для судів України. Як уже зазначалося, суди України її застосовують під час розгляду справ як джерело права. Практика Європейського суду відіграє також провідну роль у запобіганні порушенням Конвенції і може бути підставою для внесення змін до законодавства.

Підсумовуючи, видається можливим зробити такі *висновки*. У структурі свободи віросповідання важливе місце посідає такий її складник, як право здобувати релігійну та (або) світську освіту. Можливість людини здобувати релігійну та світську освіту проголошене у багатьох міжнародних документах як нормативного, так і факультативного характеру.

Вважаємо, що право людини на релігійну освіту як важливу складову свободи релігійного віросповідання, – це можливість людини отримувати певний обсяг інформації релігійного змісту з

метою формування та (чи) підвищення рівня релігійної інформованості, усвідомленого сприйняття змісту певного релігійного віровчення та формування практичних умінь і навичок щодо його сповідування.

Важливою дієюю гарантією захисту свободи віросповідання, права здобувати релігійну, світську освіту є діяльність Європейського суду. Аналіз рішень Європейського суду дає змогу стверджувати, що держави несуть відповідальність за забезпечення нейтрального та безстороннього здійснення різних релігій, вірувань та переконань. Державам не забороняється передавати шляхом навчання або освіти інформацію або знання, які прямо або побічно мають релігійну чи філософську природу. Держави під час здійснення своїх функцій у сфері освіти та навчання повинні дбати про те, щоб інформація або знання, включені до шкільної програми, передавались в об'єктивний, критичний та плюралістичний спосіб.

1. “Appel-Irrgang та інші проти Німеччини” [Appel-Irrgang and Others v. Germany] від 6 жовтня 2009 р. Рішення Європейського суду з прав людини (заява № 45216/07). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int>. 2. Гаража М. М. Світський дискурс як лінгвістичний феномен: суть, специфіка, перспективи дослідження / М. М. Гаража // Вісник Дніпропетровського університету. Серія “Мовознавство”. – 2011. – Т. 19. – Вип. 17(3). – С. 30–38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumo_2011_19_17\(3\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumo_2011_19_17(3)_8). 3. “Гжелак проти Польщі” [Grzelak v. Poland] від 15 червня 2010 р. Рішення Європейського суду з прав людини (заява № 7710/02). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int>. 4. “Дожан проти Німеччини” [Dojan and Others v. Germany] від 13 вересня 2011 р. Рішення Європейського суду з прав людини від (заява № 319/08). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int>. 5. “К’ельдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії” [Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark] від 7 грудня 1976 р. Рішення Європейського суду з прав людини (заяви NN 5095/71, 5920/72, 5926/72). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int>. 6. Коваленко Л. До проблем релігійної освіти у світській державі / Л. Коваленко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/analysis/article;8794>. 7. Ковровський І. Г. Педагогічний та правовий аспекти визначення поняття “світська освіта” / І. Г. Ковровський // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 228–233. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/29275><http://hudoc.echr.coe.int>. 8. Козирев Ф. Религиозное образование в светской школе. – СПб.: Апостольский город, 2005. – 636 с. 9. “Лаутсі проти Італії” [Lautsi v. Italy] від 18 травня 2011 р. Рішення Європейського суду з прав людини (заява № 30814/06). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int>. 10. Мельниченко Н. О. Співвідношення принципу світськості освіти та права на отримання релігійної освіти у конституційному законодавстві країн–членів Європейського Союзу / Н. О. Мельниченко // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса: Фенікс, 2011. – Вип. 43. – С. 92–98. 11. “Фольгеро та інші проти Норвегії” [Folgerø & Others v. Norway]. Рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2007 р. (заява N 15472/02). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int>. 12. “Хасан Ейлем Зенгін проти Турції” [Hasan and Eylem Zengin v. Turkey] від 14 липня 2006 р. Рішення Європейського суду з прав людини (заява № 1448/04). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int>.

REFERENCES

1. “Appel’-Irhanh ta inshi proty Nimechchyny.” [Appel-Irrgang and Others v. Germany] vid 6 zhovtynya 2009 r. Rishennya Yevropeys’koho sudu z prav lyudyny (zayava № 45216/07). Available at: <http://hudoc.echr.coe.int>. 2. Harazha M. M. Svit-s’kyu dyskurs yak linhvistychnyy fenomen: sut’, spetsyfika, perspektvyu doslidzhennya. [Secular discourse as a linguistic phenomenon: the nature, specificity, research prospects]. Visnyk Dnipropetrovs’koho universytetu. Seriya Movoznavstvo Publ, 2011, T. 19, vyp. 17(3), pp. 30-38. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumo_2011. 3. “Hzhelak proty Pol’shchi.” [Grzelak v. Poland] vid 15 chervnaya 2010 r. Rishennya Yevropeys’koho sudu z prav

lyudyny (zayava № 7710/02). Available at: <http://hudoc.echr.coe.int>. 4. “Dozhan proty Nimechchyny” [Dojan and Others v. Germany] vid 13 veresnya 2011 r. Rishennya Yevropeys’koho sudu z prav lyudyny vid (zayava # № 319/08). Available at: <http://hudoc.echr.coe.int>. 5. “K“yel’dsen, Busk Madsen i Pedersen proty Daniyi.” [Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark] vid 7 hrudnya 1976 r. Rishennya Yevropeys’koho sudu z prav lyudyny (zayavy NN 5095/71, 5920/72, 5926/72). Available at: <http://hudoc.echr.coe.int>. 6. Kovalenko Lesya. Do problem relihiynoyi osvity u svit-s’kiy derzhavi. [The problems of religious education in secular state] Available at: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/8897/. 7. Kovrovs’kyy, I. H. Pedahohichnyy ta pravovyy aspekty vyznachennya ponyattya “svit-s’ka osvita.” [Teaching and legal aspects of the definition of “secular education”]. Nauka. Relihiya. Suspil’stvo, 2008, №1, pp. 228-233. Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/29275><http://hudoc.echr.coe.int>. 8. Kozyrev F. Relyhioznoe obrazovanye v svet-skoy shkole [Religious education in secular schools.]. SPb., Apostol’skyy horod Publ, 2005. pp. 636. 9. “Laut-si proty Italiyi.” [Lautsi v. Italy] vid 18 travnya 2011 r. Rishennya Yevropeys’koho sudu z prav lyudyny (zayava № 30814/06). Available at: <http://hudoc.echr.coe.int>. 10. Mel’nychenko N. O. Spivvidnoshennya pryntsypu svit-s’kosti osvity ta prava na otrymannya relihiynoyi osvity u konstytutsiynomu zakonodavstvi krayin-chleniv Yevropeys’koho Soyuzu. [Relation between the principle of secular education and the right to religious education in the constitutional law of the Member States of the European Union]. Aktual’ni problemy polityky: zbirnyk naukovykh prats’, Odesa, Feniks Publ, 2011, Vypusk 43., pp. 92–98. 11. “Fol’hero ta inshi proty Norvehiyi.” [Folgerø & Others v Norway] Rishennya Yevropeys’koho sudu z prav lyudyny vid 29 chervnya 2007 r. (zayava № 15472/02). Available at: <http://hudoc.echr.coe.int>. 12. “Khasan Eylem Zenhin proty Turtsiyi”. [Hasan and Eylem Zengin v. Turkey] vid 14 lypnya 2006 r. Rishennya Yevropeys’koho sudu z prav lyudyny vid (zayava № 1448/04). Available at: <http://hudoc.echr.coe.int>